

הארות המיוחדות לי': הכרתו של הרב קוק על רקע תורת ההכרה של שפינוזה

אהוד נהיר*

הקדמה

תורת ההכרה של הרב קוק נדונה במחקר לא פעם.¹ ראויים לציון מחקריהם של איש-שלום ורוס שהקדישו לנושא עיונים מקיפים.² אף על פי כן כפי ששניהם מודים, היא עדיין נותרה מעורפלת בחלקים נרחבים שלה, ושאלות חשובות נותרו פתוחות. למשל, האם ודאות ההכרה שלו היא מיסטית או רציונלית? האם היא מעוגנת בהתגלות או שהיא נשענת על ודאות פנימית? האם יש בה יומרה לוודאות או שהיא מסתפקת בגישה אינסטרומנטלית?

ברצוני להציע מפתח פרשני שטרם הוצג: הנחת תורת ההכרה של הרב קוק על רקע תורת ההכרה השפינוזית. מפתח זה יוכל להבהיר את ההיגיון הפנימי שבתורת ההכרה של הרב קוק, ויאפשר לעמוד על עקרונותיה הרציונליסטיים ועל מאפייניה הייחודיים. המחקרים שדנו בתורת ההכרה של הרב קוק ציינו את הרקע הפנתיאיסטי שלה, אולם לא הרחיבו במשמעות קביעתם. עד כה ההשוואות שנעשו השוו את תורת הרב קוק לתורת ההכרה של היגל,³ קאנט⁴ וקירקגור,⁵ אך לא נערכה כל השוואה לתורת ההכרה של שפינוזה. המאמר הנוכחי מבקש להשלים פער זה.

* ד"ר אהוד נהיר, החוג לייעוץ חינוכי, מכללת אורות ישראל ומכללה ירושלים.
** המובאות מתוך ספרי שפינוזה לקוחות מהמהדורות הבאות: **איגרות**, תרגום ועריכה: א' שמואלי, ירושלים תשכ"ד; **אתיקה**, תרגום ועריכה: י' יובל, תל אביב תשס"ג; **מאמר קצר על אלוהים, האדם ואושרו**, תרגום: ר' הולנדר-שטיינגרט, בעריכת י' בן שלמה, ירושלים תשל"ח; **מאמר תיאולוגי מדיני**, תרגום: ח' וירשובסקי, ירושלים תשמ"ג; **מאמר על תיקון השכל**, תרגום נ' שפיגל, בעריכת י' בן שלמה, ירושלים תשל"ז. (להלן יובאו שמות אלו בקיצור: איגרות, אתיקה, מאמר קצר, מאמר תיאולוגי-מדיני, מאמר על תיקון השכל).
המובאות מתוך כתבי הרב קוק לקוחות מהמהדורות הבאות: **אורות**, עריכה: הרב צ"י קוק, ירושלים תשכ"ג; **פנקסי הראי"ה**, ג' חלקים, ירושלים תשס"ח-תש"ע; **פנקס י"ג**, המכון ע"ש הרצי"ה קוק, ירושלים תשס"ד. **שמונה קבצים: מכתב יד קודשו**, ב' חלקים, עריכה: י' שילת, ללא ציון שם ההוצאה, ירושלים תשס"ד; **אגרות הראי"ה**, עריכה: הרב צ"י קוק, ירושלים תשכ"ב. (להלן יובאו שמות אלו בקיצור: אורות, פנקסי הראי"ה, פנקס י"ג, שמונה קבצים, אגרות הראי"ה).

¹ Shalom Carmy, "Rav Kuk's Theory of Knowledge", *Tradition* 15 (1-2) (1975), pp. 193-203; שלום רוזנברג, 'מבוא להגותו של הראי"ה', ב' איש שלום וש' רוזנברג (עורכים), **יובל אורות**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 31-36; עוז דוד בלומן, 'רוח החיה באופנים: הזמנה לתורת הכרה מבית מדרשו של הראי"ה קוק', **אסיף ג כרך ב'** (תשע"ו), עמ' 720-741; נתנאל דרברג, 'החזרה המענגת לרצון: עיון במושגי התענוג, ההכרה והרצון במשנת הראי"ה קוק', **אסיף ג כרך ב'** (תשע"ו), עמ' 883-857.

² Tamar Ross, "The Cognitive Value of Religious Truth Statements: Rabbi A. I. Kook and Postmodernism", in Y. Elman & J. S. Gurock (eds.), *Hazon Nahum: Studies in Jewish Law, Thought, and History Presented to Dr. Norman Lamm on the Occasion of his Seventieth Birthday*, New York 1997, pp. 479-528 (תשס"א), עמ' 185-224.

³ צבי ירון, **משנתו של הרב קוק**, ירושלים תשל"ד, עמ' 105.

⁴ רוזנברג (לעיל הערה 1), עמ' 35; רוס, (לעיל הערה 2), עמ' 190-194.

⁵ Carmy (לעיל הערה 1), עמ' 197-198.

הרב קוק, יש לזכור, הרבה להתייחס לשפינוזה ולמשנתו,⁶ וכנראה אף הכיר את תורת ההכרה שלו.⁷ הצעתי לבחון את תורת ההכרה של הרב קוק לאור תורת ההכרה של שפינוזה תומכת בתזה רחבה יותר שהצגתי במקום אחר, ולפיה הרב קוק הכיר את המשנה השפינוזית, אימץ את עקרונותיה, אך ביקש להציע חלופה עבודה.⁸ למעשה הוא ביקש ליצור שיטה מוניסטית קוהרנטית שתעלה בקנה אחד עם גישות קבילות.⁹ המאמר הנוכחי יכול להיות דוגמה לפעילות זו של הרב קוק.

הערה: לאחרונה הולכת ותופסת מקום הגישה הכרונולוגית בחקר משנת הרב קוק. בתחום תורת ההכרה לא מצאתי שינויים שניתן לתלותם בהתפתחות כרונולוגית. נראה כי מתודה זו, שכוחה יפה בהיבטים שונים בחקר משנת הראי"ה, אינה מתאימה לנושא הדיון שלפנינו. אי לכך, נקטתי במתודה הפנומנולוגית-סינופטית שעוסקת במהויות המצויות בטקסטים הנידונים ושאינה עוסקת במיקומם בזמן או במרחב.¹⁰

מבוא: סוגי הכרה וחשיבותו של סוג ההכרה השלישי

העידן המודרני נפתח בשאלה האפיסטמולוגית – מהיכן אנו רוכשים ידע? דקרט הזכיר שלוש אפשרויות: ידע משמועה (ex auditio) או מניסיון (ex experientia);¹¹ ידע באמצעות תהליך תבוני-רציונלי (ratio); וידע ישיר אינטואיטיבי (scientia intuitiva).¹² חלוקה זו הייתה נפוצה בימי הביניים,¹³ ודקרט השתמש בה כדי להפריד את סוג ההכרה הראשון, שעלול להביא לטעות, מסוגי ההכרה האחרים, שמביאים להכרות אמת.¹⁴ שפינוזה, לעומתו, הדגיש את הפער בין סוג ההכרה השני, הרציונלי, ובין סוג ההכרה השלישי, האינטואיטיבי.¹⁵ למרות ודאותה, ההכרה

⁶ ראו אהוד נהיר, **תיקון: האתגר השפינוזי בכתבי הרב קוק**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ז.

⁷ על תורת ההכרה של שפינוזה יכול היה הרב קוק ללמוד משלושת ספריו של ד"ר שלמה רובין: 'מורה נבוכים החדש' (תרס"ז, 1857), 'חקר אלוה עם תורת האדם' (תרמ"ה, 1885), 'הגיוני שפינוזה על האלהות התבל ונפש האדם' (תרנ"ז, 1897), ומתרגומו של יצחק בן מאיר מרגליות את ספרו של שפינוזה: 'מאמר על דבר השתלמות שכל האדם' (וורשא תרנ"ג, 1893). ספרים אלו נדונו בהרחבה בספרות העברית ובקרב המשכילים (יוסף קלוזנר, **כל כתבי ד"ר שלמה רובין**, ורשא תר"ע, עמ' XVII; אמנון ז'קונט, **שלמה רובין (1823-1910): ספריית השכלה של איש אחד**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2006, עמ' 120), וקשה להניח שהרב קוק לא היה מודע לדיונים אלו. עוד יכל הרב קוק ללמוד על תחום זה מספרו המקיף של הלל צייטלין: 'ברוך שפינוזה: חייו, ספריו ושיטתו הפילוסופית' (תר"ס, 1900). שם נמצא דיון מקיף ונרחב בשאלת ההכרה, והקשר שלה לתופעת הנבואה (שם, פרק ה', עמ' 42-61). להשוואות ספציפיות ביניהם הנוגעות לתורת ההכרה ראו בהמשך.

⁸ נהיר (לעיל הערה 6).

⁹ ראו נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 111-191, 237-239.

¹⁰ ראו: משה אידל, **קבלה: היבטים חדשים**, ירושלים ותל אביב תשנ"ג, עמ' 10.

¹¹ על סוג הכרה זה ראו David Savan, "Spinoza and Language", in M. Grene (ed.), *Spinoza: A Collection of Critical Essays*, New York 1973, p. 61; G. H. R. Parkinson, "Language and Knowledge in Spinoza", in M. Grene (ed.), *Spinoza: A Collection of Critical Essays*, New York 1973, p. 64.

¹² René Descartes, *Les Règles pour la direction de l'esprit*, traduction et notes par J. Brunschwig; préface, dossier et glossaire par K. Sang-Ong-Van-Cung, Paris 2002, כלל 3, 12.

¹³ יוסף בן שלמה, 'מבוא', שפינוזה, **מאמר קצר על אלוהים, האדם ואושרו**, מהדורת בן שלמה, ירושלים תשל"ה, עמ' 42; Harry A. Wolfson, *The Philosophy of Spinoza*, London 1934, Vol 2 p. 132-166; קצר של שלושת דרכי ההכרה ראו: 'מבוא: המהפכה הפילוסופית של שפינוזה', שפינוזה, **אתיקה**, תרגום: י' יובל, תל אביב תשס"ג, עמ' 38-42.

¹⁴ לדיון בשלושת דרכי ההכרה ראו יוסף בן שלמה, 'הערות', שפינוזה, **מאמר קצר על אלוהים, האדם ואושרו**, תרגום: ר' הולנדר-שטיינגרט, עריכה: י' בן שלמה, ירושלים תשל"ה, הערה 50, עמ' 268-270.

¹⁵ שפינוזה הציג את סוגי ההכרות השונים בכמה מקומות: בתחילת דרכו הוא הציג ארבע דרגות של הכרה (**מאמר על תיקון השכל**, סעיף 19, עמ' 30; **מאמר קצר על אלוהים, האדם ואושרו**, חלק שני, פרק ראשון, ופרק שני

'האות המיוחדת לי'

הרציונלית עקיפה וחינונית, ואינה משנה את אישיותו של האדם. ההכרה האינטואיטיבית, לעומת זאת, היא ישירה ופנימית, ויש ביכולתה לשנות את האדם. לטענתו, אין די בידיעת האמת, אלא רק הכרתה באופן פנימי וישיר תביא את האדם לגאולה ולפדות הנפש.¹⁶ הכרה זו היא שיא ה'אתיקה' שלו, ובה הוא סיים את ספרו הגדול.

המקום המרכזי של ההכרה השלישית במשנתו נובע מעצם תפיסתו המוניסטית. לפי תפיסה זו, ההכרה היא חלק בלתי נפרד מהישות. כלומר אין חשיבה 'על המציאות' משום שהמציאות היא אחת והכול נכלל בתוכה. למעשה, ההכרה היא היבט של המציאות.¹⁷ לפיכך סוג ההכרה השלישי נגזר מעצם הקיום. זוהי פעולה אימננטית הנובעת מאחדות פנימית, ונמשכת ישירות מתודעת העצמי (Cogito). פעולה זו מביאה למצב שבו המחשבה והמציאות נתפסים בבת אחת ובמישרין:¹⁸ הנפש מאוחדת עם הגוף,¹⁹ והאדם מתאחד עם האמת.²⁰ שפינוזה טען כי באופן עקרוני ניתן להכיר הרבה דברים דרך הסוג השלישי של ההכרה,²¹ אך הודה בכנות כי מעטים הדברים שהוא מכיר מכוחה.²² להכרתו המוניסטית הוא הגיע באמצעות סוג ההכרה השלישי, אך באופן עקבי הוא בחר להתבטא בהתאם לסוג ההכרה השני.²³

חלק א'

תורת ההכרה של הרב קוק

הרב קוק עסק רבות בנושא ההכרה, אולם ממכתמיו הרבים קשה להסיק עמדה ברורה. קביעות אפיסטמולוגיות התערבו אצלו בחוויות מיסטיות ובתהיות אקזיסטנציאליות, והקשו על זיהוי גישה שיטתית אצלו.²⁴ כך הגיע איש-שלום למסקנה שלפיה בעולמו של הרב קוק ודאות וספקנות משמשות זו בצד זו. לדבריו, 'הוא (=הרב קוק) מאמין בלא ספק בקיומה של ממשות מוחלטת', אך מכיוון שאין ביכולת האדם להשיגה באופן מדויק, 'אין מנוס מלחשוב על אודותיה בדרך ההשערה והדמיון'.²⁵ איש-שלום העלה עוד תובנות חשובות בתחום זה, ומכל מקום קבע כי שיקוליו של הרב קוק בקביעת עמדתו המטפיסטית אינם בהכרח אפיסטמולוגיים, אלא 'שאיפות רוחניות

פסקה 2 עמ' 144–145, ושם, פרק רביעי פסקה 2, עמ' 148, ופסקה 9, עמ' 150), לבסוף ב'אתיקה' הוא צירף את הדרגה הראשונה והשנייה לדרגה אחת. ב'אתיקה' מכנה שפינוזה את ההכרה מהסוג השלישי scientia intuitiva (אתיקה, חלק ב' משפט 40 עיון 2, עמ' 172–173) ו-cognitio intuitiva (שם, חלק ה' משפט לו, עיון, עמ' 396). הדגש הוא על האינטואיציה כמקור להכרה. חלק מהחוקרים טענו שיש הבדל בין תורת ההכרה שהוא הציג במאמר הקצר ובין תורת ההכרה שהוא הציג ב'אתיקה' ובמאמר על תיקון השכל' (Filippo Mignini, "Spinoza's Theory on the Active and Passive Nature of Knowledge", in E. Curley, W. Klever and F. Mignini (eds.), *Spinoza's Epistemology*, vol. 2 of *Studia Spinozana*, Hanover 1986, pp. 27–28), אולם מכיוון שעיקר ענייניו הוא בדרך התיקון של הרב קוק, לא אכנס לדקויות אלו, ואאמץ את דרכם של רוב החוקרים שסברו כי אלו הבדלים מינוריים.

¹⁶ אתיקה, חלק ה', משפטים 32–33, עמ' 392–393.

¹⁷ אתיקה, חלק א' הגדרה 4, עמ' 75.

¹⁸ ראו הערתו של יוסף בן שלמה (לעיל הערה 13), חלק שני, הערה 52, עמ' 271, ובהערתו ב'מאמר על תיקון השכל', הערה 74 בעמ' 35.

¹⁹ תיקון השכל, סעיף 22, עמ' 34. וראו שם הערה 73 של בן שלמה.

²⁰ מאמר קצר, חלק ב' פרק 4, סעיף 2 והערה א, עמ' 148.

²¹ כיוון שהכל נמצא באלוהים ומושג באמצעות אלוהים, נוכל להסיק מהכרה זו ריבוי גדול של דברים המוכרים לנו באורה הולם, וכך ליצור אותו סוג שלישי של הכרה. אתיקה, חלק ב', משפט 47, עיון, עמ' 180.

²² 'עד כה מעטים העניינים שעלה בידי להבינם דרך הכרה זו'. תיקון השכל, סעיף 22, עמ' 35.

²³ Guttorm Floistad, "Spinoza's Theory of Knowledge in the Ethics", in M. Grene (ed.), *Spinoza: A Collection of Critical Essays*, New York 1973, pp. 126–127.

²⁴ את איסוף הקטעים של הרב קוק העוסקים בתורת ההכרה ערך הרב הנזיר בכרך הראשון של 'אורות הקודש', ובפרט בחלקו השני. ראו הראי"ה, *אורות הקודש*, חלק א', בעריכת הרב דוד כהן, ירושלים תשמ"ה, שער היגיון הקודש, עמ' קסה ואילך.

²⁵ שם, עמ' 49.

ומוסריות מסוימות מטות את הכף לטובת תמונת מציאות זו או אחרת.²⁶ כך גם קבעה רוס כי כמה קריטריונים היו בעיני הרב קוק סימן לאמת, ובראשם 'הקריטריון האינסטרומנטלי-מכשירי', אך 'שום מודל ספציפי אינו קולע לאמת בשלמותה'. כלומר התבניות שאנו משליכים על המציאות אינן 'מצליחות לקלוע בדיוק להווייתה הריאלית'.²⁷ קביעות אלו מבטאות מתח מובנה בתורת ההכרה שלו: ודאות לצד ספקנות, חשיבה רציונלית לצד קריטריונים מוסריים ואינסטרומנטליים, שיקולים לוגיים לצד תחושות, רגש ודמיון. כפי שצינו איש-שלום ורוס, נראה כי מצד אחד הוא אימץ את נקודת המוצא הבר-קנטיאנית, ומצד שני הוא לא חשש להביע קביעות מוחלטות.²⁸ השאלה היא כיצד עמדות אלו מתיישבות זו עם זו? ושאלה קודמת לכך היא מהי נקודת המוצא הארכימדית שממנה ראוי להתחיל בדיון?

ברצוני להציע את תורת ההכרה השפינוזית כנקודת מוצא מתודולוגית ועניינית לדיון: מבחינה מתודולוגית, שפינוזה הוא הפילוסוף היחיד שהרב קוק נקב בשמו באופן עקבי, ושאר לשפר את תפיסתו.²⁹ כמו כן מבחינה עניינית, תורת ההכרה השפינוזית מבוססת על גישה מוניסטית, שעליה מבוססת גם תפיסתו של הרב קוק. אכן, השוואה טקסטואלית ועיונית מגלה כי בתורת ההכרה של שניהם ישנם קווים משותפים: ביטחון באפשרות ההכרה, קביעת אופייה כחוויה פנימית-אימננטית, שימוש בהכרה מהסוג השלישי והגדרת מטרת ההכרה כגאולת הנפש. לצד זאת, מבחינה ספרותית יש ביניהם פער ניכר; שפינוזה כתב באופן אנליטי ופרוזאי ואילו הרב קוק כתב באופן אינטואיטיבי ושירי. אף על פי כן, לשניהם בסיס דומה ומשורש משותף הם יצאו. שפינוזה והרב קוק פיתחו את עמדתם המוניסטית מתוך תפיסה אינטואיטיבית הבטוחה בעצם אפשרות ההכרה: 'מתוך כך שאני מכיר דבר-מה הנני יודע מה זאת אומרת להכיר משהו', כתב שפינוזה.³⁰ ובמקום אחר הסביר כי 'אילו היה דמיון האדם הסיבה הבלעדית לאידאות שלו, מן הנמנע היה שישג דבר כלשהו'.³¹ כלומר מעצם העובדה, שבעיני שפינוזה היא עובדה טריוויאלית ואוודנטית, ולפיה אנחנו מבינים משהו בקשר למציאות, סימן שיש אפשרות הכרה. לולא היה קשר בין התפיסה שלנו ובין המציאות, לא הייתה אפשרות כל הכרה. גם הרב קוק הציע את אותו הניתוח, והגיע באמצעותו למסקנה שההוויה אחדותית, ושהשכל והמציאות קשורים זה בזה. אלמלא היה כך, לא היינו יכולים לדעת שום דבר על המציאות שסביבנו.

לולא ההשתוות שיש בהויה לא הייתה שום חכמה יכולה להתפתח. וכיון שהיצירה הרוחנית היא נכבדה כל כך, והחכמה היא כל כך מחיה את הכל, מוכרח הוא שסדר המציאות כולו תהיה בו השתוות של ערכים, עד שהחלק האחד מורה על חברו, והפרט על הכלל, הגשמי על הרוחני, והדמיון על השכל... [א', תקנו]³²

הנחת היסוד היא שיש חוכמה בהויה ושישנה יצירה רוחנית. כלומר ישנה הכרה אפקטיבית. מכאן אפשר להוכיח את אחדות היש, שהרי לולא כן לא הייתה מתאפשרת כל חוכמה או יצירה רוחנית. זהו ניתוח פנומנולוגי של מושג החכמה האנושית, שמראה כי זו טומנת בחובה תפיסה מוניסטית. אם כן, הרב קוק ושפינוזה נשענים על אותה הנחה יסודית שלפיה יש לתת אמון ביכולת ההכרה האנושית, ושניהם גזרו ממנה מסקנה מוניסטית. הסכמה מהותית זו – האמון ביכולת ההכרה האנושית והמסקנה כי הכרה זו מעידה על אחדות בסיסית הקיימת במציאות – היא המבוא לתורת ההכרה של שניהם.

²⁶ שם, עמ' 56.

²⁷ רוס (לעיל הערה 2), עמ' 194.

²⁸ איש-שלום (לעיל הערה 2), עמ' 47; רוס (לעיל הערה 2), עמ' 190.

²⁹ פנקס יג, פסקה קיז. למקורות ביבליוגרפיים בכתבי הרב קוק שבהם הוא עוסק בשפינוזה, ראו נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 6 הערה 72.

³⁰ תיקון השכל, פסקה 22, עמ' 34.

³¹ מאמר קצר, חלק ראשון, פרק א', עמ' 117.

³² משמעות סימון זה להלן: שמונה קבצים, קובץ א' פסקה תקנו.

'האות המיוחדת לי'

יש לציין כי האמון שלהם בהכרה האנושית איננו מובן מאליו. דקרט, שהוטרד מהספק ההיפרבולי, נזקק לסיוע מצד האל על מנת להבטיח את אפשרות ההכרה. תפיסתו הדואלית לא אפשרה להניח התאמה הכרחית בין הכרת האדם למציאות. הם, לעומתו, לא הזדקקו לאל חיצוני שיבטיח אותם מפני טעות. הם חשו אינטואיטיבית את ההתאמה שבמציאות, ושניהם הסכימו להסתמך על אינטואיציה זו ולראות אותה כיסוד להכרה.³³ אם כן, הכרה עבור שניהם היא קודם כול עובדה פנימית-אימננטית ולא היסק סילוגיסטי או עדות חיצונית.³⁴

כדי להיטיב ולעמוד על קווי הדמיון ביניהם אציג את עמדותיהם זו לצד זו:

הרב קוק	שפינוזה
כל מה שנולד מהשכלת השכל מציאות ממש הוא. וכל מה שהוא מושכל ביותר בירור, מציאותו יותר חזקה, ויותר פועלת. [א', תשג'] כל המחשבות הן אמת בא-להות. [ב', צג]	כל אידיאה, שהיא בנו מוחלטת או הולמת ומושלמת, הנה אמתית. ³⁵ כל האידיאות, הנובעות בנפש מאידיאות הולמות, גם הן הולמות. ³⁶

ההשוואה הטקסטואלית מאפשרת להבהיר קביעות מסוימות של הרב קוק שנראות על פניהן כחסרות מובן. קביעתו ש'כל מה שנולד מהשכלת השכל' הוא אכן מציאות ממשית, וכן הקביעה שלו ש'כל המחשבות הן אמת', נראות תמוהות. אולם, הן מקבלות משמעות על רקע קביעות מקבילות של שפינוזה. לטענת שפינוזה, אין להפריד בין מחשבות על המציאות ובין המציאות משום שהמחשבה עצמה היא מציאות, ואם היא תואמת את המציאות הפנימית ('הולמת ומושלמת') אזי היא אמת. כלומר אמת המחשבה וודאותה אינן תלויות במושא חיצוני.³⁷ זו למעשה אותה טענה של הרב קוק: 'כל מה שנולד מהשכלת השכל' הוא אכן מציאות ממשית, ובמובן זה הוא אמת. מחוץ להקשר המוניסטי קביעות אלו חסרות מובן. בשל כך אני טוען שנקודת המוצא להבנת תורת ההכרה של הרב קוק היא התפיסה השפינוזית, ולא תפיסתו של קנט, שטוען שאין אפשרות להכיר את ה'אמת' האובייקטיבית. כך לרב קוק ולשפינוזה יש הנחה מוניסטית משותפת שלפיה האדם הוא חלק בלתי נפרד מההוויה האלוהית, ונפש האדם או הכרתו (שזה היינו הך) היא חלק משכלו האינסופי של האל. לפיכך, כל מחשבה שנידונת בהקשר האלוהי היא אמת.³⁸

עתה לקביעה נוספת שנראית כחסרת מובן אך מקבלת משמעות על רקע ההשוואה לתפיסה השפינוזית:

הרב קוק	שפינוזה
כל המחשבות הגיוניות הן, ובקשר סיסטמתי הן נקשרות. גם אותן שאין אנו מכירים בהן כ"א בצבוץ רעיוני לבד, כשנחתור	סדר האידיאות וקישורם זהה לסדר הדברים וקישורם. ⁴⁰ מטבעה של התבונה להתבונן בדברים

³³ הכרת האל אצלם נובעת מסוג הכרה זה, והכרתו מאשרת את תפיסתם המוניסטית. הרחבה בנושא זה היא מעבר לגבולות המאמר הנוכחי.

³⁴ ההבדל ביניהם הוא ששפינוזה לא ייחס כל ערך הכרתי לעדות חיצונית, ואילו הרב קוק נתן לה גם ערך. אותו הבדל קיים גם לגבי הדמיון. ההנחה שחלק אחד מורה על חברו הובילה את הרב קוק למסקנה שניתן להסיק לא רק מן 'הפרט על הכלל', אלא גם מ'הדמיון על השכל'. שפינוזה שלל את המסקנות האלה.

³⁵ **אתיקה**, חלק ב', משפט 34, עמ' 165.

³⁶ שם, משפט 40, עמ' 169.

³⁷ **אתיקה**, חלק ב', הגדרה 4, עמ' 125-126; **תיקון השכל**, פסקה 69, עמ' 65-66 וראו הערותיו של בן שלמה שם.

³⁸ Garret (לעיל הערה 8), עמ' 489.

לא כמקריים, אלא כהכרחיים. ⁴¹	יפה אחרי שרשן נמצא איך שהן משתלשלות ממקור ההיגיון. כי כך היא תכונת המחשבה. ³⁹
---	--

מניין ניתן לקבוע ש'כל המחשבות הגיוניות הן, ובקשר סיסטמתי הן נקשרות'⁴²? שפינוזה קבע כי כל דבר נגרם על ידי סיבה, והאידיאה היא הסיבה באשר היא מוכרת. הכרת סדר השתלשלות הסיבות, עד הסיבה הראשונה, פירושו סידור האידיאות וקישורם. באותו אופן קבע הרב קוק כי כל המחשבות קשורות זו בזו: יש היגיון פנימי שמחבר ביניהן, וניתן למצוא איך הן 'משתלשלות ממקור ההיגיון'; קרי מאלוהים. בדיוק כפי ששפינוזה הסביר בעיון למשפט זה, כי אלוהים 'הנו באמת סיבתם של הדברים כפי שהם בתוך עצמם'. הרב קוק קבע כי תהליך זה נעשה 'כי כך היא תכונת המחשבה', וכך קבע גם שפינוזה: 'מטבעה של התבונה להתבונן בדברים לא כמקריים, אלא כהכרחיים'.

קביעותיו של הרב קוק נכתבו כמכתמים מפוזרים, ובלי נימוק. לפיכך הן נתפסות לעיתים כאמירות שרירותיות שמקורן מיסטי. שפינוזה, לעומתו, כתב בצורה לוגית ונימק את כל אחת מקביעותיו. סגנון הכתיבה מטעה לחשוב שלפנינו שתי עמדות רחוקות בתכלית, אולם השוואה טקסטואלית מגלה כי טענותיהם זהות. לאור ההשוואה מתברר כי קביעותיו של הרב קוק הן רציונליות ושיטתיות, ובד בבד נחשף היסוד האינטואיטיבי והמיסטי במשנתו של שפינוזה.⁴³ יצירת הגשר בין שתי התפיסות הללו מאפשרת מעברים שונים והשלכות שונות, ומצמצמת את הפער האפיסטמולוגי בין רציונליזם ומיסטיקה.

עד כאן הוצגה השוואה ביניהם בסוג ההכרה השני – הרציונלי. כעת אעבור לבחון כיצד הם עסקו בסוג הכרה השלישי – האינטואיטיבי.

סוג ההכרה השלישי

בכמה מקומות דן הרב קוק בשלושת סוגי ההכרה. לעיתים הוא הזכיר רק את סוג ההכרה השני והשלישי,⁴⁴ ולעיתים הוא הזכיר את שלושתם.⁴⁵ כמו שפינוזה, הוא ניסה להבהיר את היחס ביניהם, וכן הכיר בערכה המיוחד של ההכרה השלישית. לפי שניהם, הכרה זו היא שמקנה ודאות מוחלטת:⁴⁶

הרעיון שכל ההויה כולה היא רק ענין הא-להות ואין עוד דבר לגמרי	אנו קוראים הכרה ברורה להכרה הבאה לא מתוך שכנוע על ידי טעמים שבתבונה, אלא מתוך
--	--

⁴⁰ אתיקה, חלק ב משפט 7, עמ' 132.

³⁹ שמונה קבצים, ה' רעה.

⁴¹ אתיקה, חלק ב משפט 44, עמ' 176.

⁴² אביב"י ניתח פסקה זאת באופן מפורט ופענח כל ביטוי שבה מבחינה קבלית (יוסף אביב"י, 'עולם יבש או מלא אור וחיים: על מהותו של העולם הזה בעיני הראי"ה', אסיף ג כרך ב (תשע"ו), עמ' 678–679). הוא לא מצא כל מקבילה קבלית למשפט זה הפותח את הפסקה. נראה שהסיבה לכך היא שמקורו של המשפט הוא פילוסופי. הרב קוק פתח את הפסקה ברעיון פילוסופי ולאחר מכן פיתח אותו בהתאם לתפיסה הקבלית.

⁴³ על הכרתו של שפינוזה כהכרה מיסטית וכהכרה מהסוג השלישי ראו יוסף בן שלמה בהערותיו על **תיקון השכל**, עמ' 32 הערה 64, וראו: Guttorm Floistad, "Spinoza's Theory of Knowledge in the Ethics", in M. Grene (ed.), *Spinoza: A Collection of Critical Essays*, New York 1973, pp. 126–127.

⁴⁴ 'ההכרה הפנימית, המתגברת בתוכיותו של האדם כמעין הנובע, וההכרה החיצונית, השכלית, שבאה מתוך הכרת העולם והמציאות, שתיהן בונות את רוח האדם'. **שמונה קבצים** ו', רלט, וראו גם שם, ה' רלג ועוד שם א' רסב.

⁴⁵ 'הדמיונות והשכליות, והופעת הקודש הנעלה מן השכל – הן שלשת מדרגות של המהותיות הרוחנית של האדם ושל העולם...'. **שם**, ז' ט. הדמיון – הוא מקור ההכרה הראשון, השכל – השני, ואילו מקור ההכרה השלישי, שלרוב מכונה אצלו 'ההכרה הפנימית', מכונה כאן – 'הופעת הקודש הנעלה מן השכל'.

⁴⁶ ההדגשות כאן, ולאורך המאמר, הן שלי (א.נ.), ומטרתן להבליט את ההשוואה בין ההיגדים.

'האות המיוחדת לי'

הרגשת הדבר עצמו וההנאה ממנו. והכרה זו עולה בהרבה על האחרות. ⁴⁷ כל מה שאנו מבינים בסוג ההכרה השלישי, אנו מתענגים עליו, וזאת בלוויית אידיאה של אלוהים בתור סיבה. ⁴⁸	מבלעדי ד', הוא מענג את הלב מאד. והתענוג הרוחני שהרעיון הזה מסבב הוא המופת על צד האמת המתבטא על ידו. [א', נה].
--	---

האינטואיציה, סוג ההכרה השלישי, היא הכרה פנימית, וברירותה היא פנימית. שפינוזה והרב קוק, מסכימים כי ברירות זו משתקפת בהנאה או בעונג שאנו משיגים מההכרה. התבונה, סוג ההכרה השני, היא הכרה מבחון, ומשום כך אינה מלווה בעונג. רק הכרה מהסוג השלישי מלווה בתחושת הנאה ותענוג. על כן ברור גם מדוע שניהם רואים בהכרה זו את תכלית האדם:

התכלית האחרונה אותה אנו מבקשים והנעלה ביותר הידועה לנו, היא ההכרה האמיתית. אולם גם הכרה אמיתית זו שונה, על פי המושאים שלה... ולכן האדם המושלם הוא אדם המתאחד עם אלוהים – הישות השלימה ביותר – ובדרך זו נהנה ממנו. ⁵⁰ האהבה (ש) אינה אלא ההנאה מדבר וההתאחדות עמו... ⁵¹ האהבה נולדת (איפוא) מתוך המושג וההכרה שיש לנו מדבר כלשהו... ⁵² האושר העליון שלנו הוא באהבת אלוהים, ואהבה זו באה בהכרח מכוח דעת אלוהים... ⁵³ חתירתה העליונה של הנפש ומעלתה הטובה ביותר היא להבין את הדברים בסוג ההכרה השלישית. ⁵⁴	תכלית התעודה האנושית, היא ודאי האהבה. ההכרה האמיתית כשמתגברת באדם כראוי, מכבוד-אל הכללי הנשקף מכל הדר הבריאה וסדריה הגשמיים והרוחניים... רק היא מטבעת עליו את חותמו האמיתי, את אופיו הטבעי להקרא בשם אדם. ⁴⁹
--	--

התכלית האחרונה היא האהבה, שהיא ההכרה האמיתית: זו תפיסה מוניסטית, שיוצרת דבקות והתאחדות, וסימנה הוא עונג ואושר. ובנוסף אחר, אהבה היא התאחדות שמושגת מתוך הכרה ישירה ופנימית, וזו בדיוק סוג ההכרה השלישי.

הרב קוק קובע שהכרה מהסוג השלישי מובילה להכרת האל: 'אין אנחנו מכירים את ד' מן העולם ועל ידי העולם, כ"א [=כי אם] מתוך נפשנו פנימה, מתוך תכונתנו האלהית!...' ⁵⁵ הרמב"ם הציע להכיר את האל מתוך התבוננות בטבע ('מן העולם'), ריה"ל הציע להכירו מתוך התבוננות בהיסטוריה ('על ידי העולם'), ואילו הרב קוק הציע את סוג ההכרה השלישי – 'מתוך נפשנו פנימה, מתוך תכונתנו האלהית'. בדיוק כך הציע גם שפינוזה:

סוג רביעי זה של הכרה, שהוא הכרת האל, אינו נביעה ממשוהו אחר, אלא בלתי-אמצעי הוא, זה ברור מתוך מה שהוכחנו לעיל; כלומר, שהוא הסיבה של כל הכרה המכרת רק על ידי

⁴⁷ מאמר קצר, חלק שני, פרק ב', סעיף 2 עמ' 145.

⁴⁸ אתיקה, חלק ה', משפט 32, עמ' 392.

⁴⁹ פונקסי הראי"ה, חלק ב עמ' קה-קי. בפסקה זו משולבים אלמנטים שניתן להבינם כמכוונים להגות השפינוזית. אציין אחד מהם בהקשר זה: 'כל היצור כולו ניצב לו כאורגן שלם אדיר נחמד ואהוב, שהוא אחד מאבריו, המקבל מכולו ונותן לכולו, ויונק יחד עמו זיו חייו ממקור החיים', שם בהמשך ניתן למצוא רמזים נוספים.

⁵⁰ מאמר קצר, חלק שני, פרק 4, משפטים 9-10, עמ' 150.

⁵¹ שם, פרק 5, משפט 1, עמ' 150.

⁵² שם, משפט 3, עמ' 150. עוד על הקשר בין הכרה, אהבה, דבקות ועונג ראו אגרות, אגרת 19, עמ' 115-116.

⁵³ אגרות, אגרת 21, עמ' 134.

⁵⁴ אתיקה, חלק ה', משפט 25, עמ' 387.

⁵⁵ אגרות הראי"ה חלק א', אגרת מד, עמ' מה.

עצמה ולא על ידי דבר אחר; וגם מתוך זה שאנו מאוחדים עמו בטבע כל כך עד שבלעדיו אין אנו יכולים לא להתקיים ולא להיות מושגים. ומפני שבין אלוהים ובינינו יש התאחדות כה הדוקה, הרי מתברר שאין אנו יכולים להכיר אותו אלא באופן בלתי-אמצעי בלבד.⁵⁶

שניהם מדגישים את טבעו הפנימי של סוג ההכרה השלישי, ומסכימים כי באמצעותו ניתן וראוי להכיר את האל. כמו כן שניהם קובעים גם כי הכרה זו היא התכלית האחרונה של האדם. כמו כן על רקע סוג ההכרה השלישי ניתן להבין באופן רציונלי עמדות של הרב קוק, שעל פניהן נראות כעמדות קבליות ומיסטיות. הנה לדוגמה:

כל זמן שנדמה לנו, שאנו עומדים במצב מהותי מיוחד, נפרד מהענין האלהי, אין האלהות מושגת לנו... הננו באמת חיים באלהים חיים... והננו הולכים ומתפקחים, והאור ההולך ומתגלה זהו יסוד הפועל את השמחה... ושורש השמחה הזאת בא ממקור התענוג העליון, הגבוה מכל תכונות השמות, כאמור "אז תתענג על ד'" – "על ד' ודאי", ולא תפיס בשום מחשבה כ"א ברעותא דליבא...⁵⁷

הטענה היא שאין אפשרות להשיג את האלוהות מתוך תפיסה דואלית. האמת נמצאת בעמדה המוניסטית – 'שהננו באמת חיים באלהים חיים' – והיא שיוצרת שמחה ותענוג. על פניו, נראה כאילו הרב קוק נמצא עמוק בתחום המיסטי. כך בוודאי לאור הרמז שלו לספירת כתר, ש'לא תפיס בשום מחשבה, כי אם ברעותא דליבא'. אולם, לנוכח ההשוואה לדברי שפינוזה, ניתן לראות את עמדתו כעמדה רציונלית. ההכרה שהוא מדבר עליה, אפילו אם אינה ניתנת לניתוח ולהמשגה, צריכה להיות מובנת כחלק ממשנה רציונלית.

אדגיש שאיני טוען כי יש הסכמה בין הרב קוק ושפינוזה, אלא שיש ביניהם קווים זהים, והשוואתם עשויה לתרום להבנת דבריו של הרב קוק ולהציגם בהקשר רציונלי. אביא דוגמה נוספת מאמירותיו האישיות של הרב קוק:

אני צריך לדבר הרבה אודות עצמי. עניני עצמיותי מכרחים להתברר לי הרבה מאד. בהבנתי את עצמי אבין את הכל, את העולם ואת החיים, עד הגעת הבינה למקור החיים. [ז', קפט]⁵⁸
יכול להיות שאם אכתב בעד עצמי ואודות עצמי, יחשפו לפני נחלי אמת הרבה יותר טהורים ועמוקים מכל מה שאוכל לחשוב לגלות על ידם אמת וחידוש.⁵⁹

אמירות אלו שבהן הרב קוק מדבר על עצמו נראות חריגות בנוף הרבני. הן עלולות להיתפס כביטוי לנטייה מיסטית, ואולי אף נרקיסטית.⁶⁰ עם זאת, על רקע תורת ההכרה של שפינוזה הן

⁵⁶ מאמר קצר, חלק שני, פרק 22 סעיף 3, עמ' 178. אגב, גם במאמר תיאולוגי-מדיני, פרק א', עמ' 15–16 הניח שפינוזה כי ניתן להכיר את האל באופן אינטואיטיבי: 'בתוקף זה בלבד, שנפשנו כוללת בתוכה בחינת-מושא את טבע האל ויש לה חלק בו'. משפט זה הוסבר בכך שזוהי עובדה אונידנטית ופנימית שיש בנפשנו 'מושגים המסבירים את טבע הדברים והמלמדים אורחות חיים'. עבור שפינוזה האל והטבע זה היינו הך, ותודעתם קיימת בתוך הנפש פנימה. הנפש האנושית וטבע המציאות אינם דברים נפרדים, ולפיכך הכרת הנפש את עצמה באופן פנימי וישיר היא היא הכרת האמת או האל. (כל זאת לעומת ההגדרה המופיעה ב'אתיקה' ומגדירה את האל באופן לוגי כיש אינסופי שמהותו כוללת בתוכה קיום. אתיקה, חלק א', הגדרות, עמ' 75).

⁵⁷ אגרות ב', אגרת שעשה עמ' לח. במקומות נוספים חוזר הרב קוק על הקשר בין התענוג לדבקות האלוהית, למשל: '...לפנות כל מכשול מאור התענוג העליון מחיים האמיתיים של הדבקות האלוהית האמיתית... שמונה קבצים, ג' של.

⁵⁸ דוגמאות נוספות הן: 'הנני מחפש תמיד מה שבתוך נשתי. והעבודות החיצונית היא מסיעה את הדעה מהחיפוש הפנימי, לבקש לשוא בקצה הארץ, את אשר לא ימצא בתוך מעמקי נפש' (פנקסי הראי"ה חלק ב, עמ' קצד – פנקס מתקופת ירושלים, פנקס מא, פסקה ט"ז). 'מתוכי, מתוך מעיני, הנני צריך תמיד לקחת את האוצרות הגנוזים' (שם, פסקה יח).

⁵⁹ פנקסי הראי"ה, חלק ב', עמ' רא – פנקס מתקופת ירושלים, פנקס מא, פסקה ל"ח.

'האות המיוחדת לי'

מקבלות משמעות ומובנות כחלק מעמדה אפיסטמולוגית רציונלית. שפינוזה טען כי המתודה של סוג ההכרה השלישי היא רפקלסיבית,⁶¹ כלומר האדם מכיר את העולם באמצעות התבוננות עצמית. ניתן לראות את אמירותיו של הרב קוק כניסיון ליישם עמדה זו. לאמור: אמירותיו הן ביטוי לניסיונותיו להגיע להכרות מהסוג השלישי. אם כן, על רקע תורת ההכרה השפינוזית דבריו של הרב קוק מקבלים משמעות רציונלית.

ניתן להציע השוואות נוספות בין תורת ההכרה של הרב קוק לזו של שפינוזה,⁶² אולם לצורך העניין די בהצבעה על מצע ענייני משותף כדי להבהיר כי תורת ההכרה של הרב קוק נשענת על יסודות רציונליים. יש בכוחה של הצבעה זו לערער על המוסכמה שלפיה שפינוזה והרב קוק נמצאים בשתי קצוות מנוגדים של קו הרציונליזם-מיסטיציזם. מוסכמה זו נכונה בכל הנוגע לאופי כתיבתם ולטרמינולוגיה שבה הם השתמשו, אך לגבי תוכן הגותם זוהי מוסכמה שגויה.

חלק ב'

החלק הקודם הוקדש לזיהוי מצע משותף לתורות ההכרה של הרב קוק ושפינוזה. החלק הנוכחי יוקדש לזיהוי ההבדלים ביניהם. אבקש לסמן שלושה הבדלים: האחד, טרמינולוגי וספרותי; השני, ביחס לדמיון; השלישי, במקומו של האינדיבידואל. בסיכום אטען כי שלושת ההבדלים נובעים זה מזה, ובסך הכול משרטטים שתי תורות הכרה מוניסטיות אלטרנטיביות. לסיום אציע שתי פרשנויות להבדלים אלו: האחת תטען כי מדובר בשתי תורות הכרה שיוצאות משורש משותף אך מצמיחות עצי תודעה שונים. והשנייה תטען כי מדובר באותה תורת הכרה, אלא שהיא מוצגת משתי זוויות שונות.

פער טרמינולוגי וספרותי

בספר 'אתיקה' השתמש שפינוזה במונחים קרטזיאניים, בתוך שהוא נותן להם פרשנות שונה. עובדה זו מקשה לעיתים על הבנת רעיונותיו. כך לדוגמה השימוש במושג 'אידיאה' (idea). לפי דקרט, 'אידיאה' היא נתון הכרתי אובייקטיבי – עובדה שמופיעה בפני השכל ועומדת לשיפוטו של הרצון (מה ששפינוזה כינה 'תפיסה'). שפינוזה פירש את המונח הזה באופן שונה. לדידו, 'אידיאה' היא פעולה הכרתית של הנפש, שמופיעה באופן אימננטי (שפינוזה כינה זאת 'מושג'). כך הוא כותב מפורשות:

באידיאה אני מבין מושג של הנפש, שהנפש מעצבת מכיוון שהנה דבר חושב. אני מעדיף לומר מושג ולא תפיסה, כי נראה שהשם תפיסה מציין שהנפש מופעלת על ידי המושא, ואילו מושג נראה כמבטא פעולה של הנפש.⁶³

כלומר שפינוזה בידל את עצמו מהגישה הקרטזיאנית, ופירש את המונח 'אידיאה' כ'מושג' המציין את הנפש כפועלת ולא כ'תפיסה' המציינת את הנפש כסבילה. במילים אחרות, המונח 'אידיאה' אצל שניהם מתפרש כ'רעיון', 'הכרה' או 'תובנה'. אך הם משתמשים בו אחרת: דקרט משתמש בו כשם עצם ואילו שפינוזה משתמש בו כשם פעולה. על תובנה זו עמדו זה מכבר חוקרי שפינוזה וכתבו:

By an idea Spinoza means in the [TIE], a living act of thought – or as he defines in the *Ethics*, 'a conception which the mind forms because it is a thinking thing'.⁶⁴

⁶⁰ ראו: שרה בן-צבי, ונפשי דורכת עוז: הדימוי העצמי של הרב קוק – קריאה חדשה לאור פרסום שמונה קבצים, מעלה גלבוע תש"ע, עמ' 58–64, וראו: אודי אברמוביץ, 'האידיאולוגיה של הרצ"ה קוק בעריכת כתבי הראי"ה', חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן תשס"ז, עמ' 30–31.

⁶¹ שם, פסקאות 35–38, עמ' 43–44.

⁶² ראו: נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 202–212.

⁶³ אתיקה, הגדרה 3 והסבר, עמ' 125.

אולם השימוש בביטוי 'אידאה' יוצר בלבול. בדרך כלל נהוג להבין כמו דקרט – יש לי ידיעה או שאני חסר ידיעה (I have an idea, I have no idea), אך לפי שפינוזה 'אידאה' אינה שם עצם, אלא שם פעולה. לפיכך ייתכן רק לומר: 'אני מכיר' או 'אינני מכיר' (I know, I don't know). ברם בכך הבעיה אינה נפתרת, שהרי מהותית אי אפשר שלא להכיר. כל אדם בהיותו חי מכיר משהו או מודע למשהו. אם כן, השימוש של שפינוזה במונח הפילוסופי 'אידאה' מבלבל ועלול להטעות.

הרב קוק לא נקט במינוח פילוסופי אלא שאב את מונחיו מהמסורת הדתית-יהודית. הוא לא השתמש במונחי הכרה קרטזיאניים, שהולמים תפיסה דואליסטית, אלא במונחים מעולם המסורת היהודי. הוא כינה את ההכרה שאינה אלא פעולה נפשית – 'אמונה', וכך הוא הציג אותה:

האמונה אינה לא שכל ולא רגש, אלא גילוי עצמי היותר יסודי של מהות הנשמה, שצריך להדריך אותה בתכונתה. וכשאינן משחיתים את דרכה הטבעי לה, איננה צריכה לשום תוכן אחר לסעדה, אלא היא מוצאה בעצמה את הכל... [א', ריט]

'אמונה', לפי הרב קוק, היא תודעה פנימית וישירה הנובעת מעצם הקיום. משום כך היא קודמת לכל הגדרה והסבר.⁶⁵ ההגדרות וההסברים נובעים ממנה, אך אינם תוחמים אותה. ניתן לומר ש'אמונה' היא תודעה שורשית ש'איננה צריכה לשום תוכן אחר לסעדה, אלא היא מוצאה בעצמה את הכל'. כלומר 'אמונה' היא פעולה אוטונומית וישירה שאינה נסמכת על ניסיון, שמועה או ניתוח דיסקורסיבי. לפי מה שראינו לעיל, 'אמונה' היא ביטוי לסוג ההכרה השלישי. להבנת, הרב קוק משתמש בביטוי 'אמונה' כתחליף טרמינולוגי למונח 'אידאה', שמתפרש בצורה בעייתית בכתיבה של שפינוזה. הביטוי 'אמונה' לקוח מהשפה המקראית ונושא עימו מערכת הקשרים שונה לחלוטין. בשפה המקראית פירוש המילה 'אמונה' היא אמת ("ויאמנו דבריכם", בראשית מ"ב 20 = "ויתאמתו דבריכם", "אל אמונה נאין עול צדיק וישר הוא", דברים ל"ב 4 = אל אמת⁶⁶), אך לעומת המונח 'אידאה', זהו שם פעולה ולא שם עצם. 'אמונה', שלא כמו המונח 'אמת', אינה מבקשת להגדיר אלא מנסה לתאר. לפיכך 'אמת' היא מושג אובייקטיבי וסביל (שקיים או נעדר), ואילו 'אמונה' היא חיווי סובייקטיבי ופעיל שקיים תמיד, ורק יכול להתחזק או להתמעם. לפי הטרמינולוגיה של הרב קוק, קל יותר להבין שהכרת 'האמונה' איננה עובדה אינדיפרנטית המשקפת מצב סטטי, אלא פעולה דינמית המשקפת תודעת קיום של אדם חי ופעיל. שימוש של הרב קוק במונח 'אמונה' כתחליף ל'אידאה' מבחין אותו קונספטואלית מהפילוסופיה המערבית המודרנית. זאת לעומת שפינוזה שתורת הכרה שלו נטועה בהקשרים הפילוסופיים שמהם היא לקוחה.

כפי שראינו בחלק הראשון, גם הרב קוק וגם שפינוזה טענו שההכרה השכלית-רציונלית נועדה להביא את האדם לסוג ההכרה השלישי. אך שלא כמו הטרמינולוגיה השפינוזית המובילה להבנה ששתי ההכרות הללו יוצרות את אותה תמונת מציאות סטטית ואובייקטיבית, הטרמינולוגיה של הרב קוק מבהירה כי מדובר בהכרות שיוצרות תמונות מציאות שונות. סוג

⁶⁴ Harold H. Joachim, *Spinoza's Tractatus De Intellectus Emendatione: A Commentary*, Oxford 1958, p. 58. "The conception of the idea as an action of the mind, and so as an expression of an original spontaneity of the intellect is certainly a keystone for solving the problem to truth." Franco Biasutti, "Truth and Certainty in Spinoza's Epistemology", in E. Curley, W. Klever and F. Mignini (eds.), *Spinoza's Epistemology*, vol. 2 of *Studia Spinozana*, Hanover 1986, p. 122.

⁶⁵ Tamar Ross, "The Elite and the Masses in the Prism of Metaphysics and History: Harav Kook on the Nature of Religious Belief", *The Journal of Jewish thought & Philosophy*, New York 1991, p. 358. (the initial religious instinct) דתי (the initial religious instinct).

⁶⁶ על דוגמה זו אני מודה לקורא האנונימי של המאמר, שדייק ושיפר את סגנונו גם במקומות נוספים.

'האות המיוחדת לי'

ההכרה השני, המכונה 'אמת' בפיו של הרב קוק, מניח מציאות סטטית ואובייקטיבית, אך סוג ההכרה השלישי, שהוא מכנה 'אמונה', מניח עולם דינמי ומתפתח.⁶⁷ לענייננו, השימוש במילה 'אמונה' כתחליף לשימוש במילה 'אידאה' ממחיש את הפער הקונטקסטואלי שבין שפינוזה והרב קוק, שמוביל בסופו גם לתפיסת עולם שונה.

מערכות המושגים השונות שבהן השתמשו הרב קוק ושפינוזה הן חלק משפה והקשר רחבים יותר שכל אחד מהם הביא עימו. שפינוזה השתמש בשפה לוגית המשקפת את סוג ההכרה השני,⁶⁸ ולעומתו הרב קוק כתב באופן שירי.⁶⁹ השירה, לטענתו, היא צורת ההבעה הטבעית של ההכרה האינטואיטיבית, כלומר הכרה מהסוג השלישי:

האמונה היא שירת החיים, שירת המציאות, שירת ההויה. והשירה היא ההשגה היותר חודרת, יותר פנימית... מה שאי אפשר כלל להשגה הפרזית. על כן האספקלריא האמיתית של החיים היא דוקא בתוך שירת החיים, לא בחיי החול המתבטאים ע"י הפרוזה... [א', קסה]

'האמונה' מתבטאת באופן שירי, ובאמצעותה 'החיים' מוכרים באופן פנימי יותר. כלומר האמונה קשורה לסוג ההכרה השלישי המצליח לבטא את האספקלריה האמיתית של החיים. מנגד, שפת הפרוזה, שהלוגיקה הגיאומטרית היא צורתה הקיצונית, היא הסתכלות חיצונית ושטחית. מהשוואה זו מתברר ששפינוזה הכותב בשפת הפרוזה מבטא את הצד החיצוני של ה'חיים', ואילו הרב קוק מבטא את צידם הפנימי. מכאן יובן גם מדוע מה שתיאר שפינוזה בקווים כללים ובאופן מקוצר זכה מצד הרב קוק לפירוט והרחבה. ובאחת: אופי הכתיבה של כל אחד מהם מעיד על אופי התודעה שמתוכה הוא פעל.

יש לציין שהרב קוק לא דחה את סוג החשיבה הרציונלי, ולטענתו יש מקום לשני סוגי החשיבה:

השקפת עולם גלויה ורציונלית, צריכה היא תמיד להתאחד עם השקפת עולם נסתרת מיסתית, ומשתיהן יחד, לכללותם והמון פרטיהם, תפרח השירה, תעוז הגבורה, יתהדר היופי ותרבה הדעת [א', תרב].

השירה והיופי הם פירות התודעה הנסתרת והמיסטית (סוג ההכרה השלישי), הגבורה והדעת הן פירות השקפת העולם הרציונלית (סוג ההכרה השני), והכול אמור להתאחד. לטענתו, שתי התודעות נצרכות ועליהן להישזר יחד לכדי תודעה אחת שיש בה פנים וחוזן, שירה וגבורה, יופי ודעת.

⁶⁷ על תפיסת ההתפתחות של הרב קוק ראו: הוגו ברגמן, **שיטתו של הרב קוק במחשבת היהדות: בעיות נבחרות**, ירושלים תשכ"ג, עמ' נז-סט; יוסף בן שלמה, 'שלמות והשתלמות בתורת האלהות של הרב קוק', עיון לג (תשמ"ד), עמ' 289-309; דב ברגר, **משנתו ההתפתחותית של הראי"ה קוק ותורת האבולוציה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשע"ה, עמ' 99-109; נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 170-175, 185-190.

⁶⁸ Parkinson (לעיל הערה 1), עמ' 96-100; 18-19; Stuart Hampshire, *Spinoza*, Melbourne 1951, pp. 20, 23-24, וראו נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 218.

⁶⁹ על המאפיינים השיריים בכתיבתו ראו: יהונתן גראב, 'הראי"ה קוק – הוגה לאומי או משורר מיסטי?', דעת 54 (תשס"ד), עמ' 80-88; לובה רחל חרל"פ, 'סגנונו של הראי"ה קוק: בין פרוזה לשירה, בין הגיונות לליריקה – מבנים סינונימיים ותבניות תחביריות מיוחדות בכתיבת ההגות של הראי"ה', **ילקוט הלשון למכללות לחינוך** (2011), עמ' 173-177; Dov Schwartz, *The Religious Genius in Rabbi Kook's Thought: National "Saint"?*, trans. Edward Levin' Boston 2014, pp. 33-40.

לסיכום, הפער הטרימינולוגי טומן בחובו פער הכרתי וענייני. תורת ההכרה של שפינוזה, שמנוסחת בטרימינולוגיה פילוסופית, משקפת את סוג ההכרה השני, ויוצרת תודעה סטטית-אובייקטיבית. תורתו של הרב קוק מנוסחת ברובה כיומן אישי, כזרם תודעתי שנשפך אל הדף ללא מחיקות וכל'לחם הם ביום הלקחו'.⁷⁰ בכך היא משקפת את סוג ההכרה השלישי על מאפייניו השונים: אינטואיציה, ישירות והבעה פנימית. הכרה זו יוצרת תודעה של דינמיקה והתפתחות. הבדלים אלו ילכו ויפורטו בהמשך: הן ביחס לדמיון והן בקשר לייחודיות של האדם.

היחס לדמיון

שפינוזה ראה את הדמיון (*imaginatio*) כחלק מסוג ההכרה הראשון;⁷¹ היינו כהכרה מבולבלת ומוטעית. לטענתו, יש להפריד בין הדמיון שהוא הכרה שקרית ובין השכל הרציונלי וההכרה האינטואיטיבית שהן הכרות אמת.⁷² הרב קוק התנגד לכך משום שבתפיסתו המוניסטית גם לדמיון יש חלק בהכרת האמת. לעיתים הוא מבוא לשכל,⁷³ ולעיתים אף נעלה ממנו.⁷⁴ שלא כשפינוזה, הוא ראה את כלל הפעילות האנושית – מעשה, דמיון, הרגשה, השכלה ועוד – כשותפה בתהליך ההכרה. כך למשל הוא טען: 'כל נקודה דמיונית – יש לעומתה נקודה שכלית, וכל נקודה שכלית – יש לה לעומתה נקודה הופעתית בקודש' [ז', ט]. במקום אחר הוא ראה את הדמיון כסוג של מראה המשקפת את המציאות: 'ים הדמיון הגדול – אספקלריא של המציאות הוא' [ו', קפן]. אכן, הדמיון איננו מראה נקייה אלא אשנב מעורפל, ולכן צריך זהירות וזיקוק כאשר מכירים דרכו. יש לציין שבשל כך שפינוזה ביקש להתרחק מהדמיון וראה בו הכרה שקרית. אך הרב קוק קרא להיעזר בו וראה בו חלק מתהליך ההכרה. הוא הדגיש את העובדה כי הפער בין דרגות ההכרה השונות אינו הבדל שבין אמת לשקר, אלא פער בין היבטים שונים של הישות האחדותית:

אין הדמיון והשכל מחולקים זה מזה חילוק חטיבי, כי אם חילוק דרגאי. ישנם מדרגות שהדמיון הולך ומתברר, ובא בחלקיו לידי זיכוך, עד שהוא נכנס לגבול השכל, והשכל לפעמים יורד הוא בחלקיו ומתכנס לגבול הדמיון. ובכלל, ההבדל הוא בעיקרו בין ריחוק וקירוב של ההכרה הברורה, ולא הבדל עצמי. [א', ריג]

הטענה היא שבין 'שכל' ו'דמיון' אין פער מהותי אלא שוני יחסי. אכן, חוקרי שפינוזה עמדו על כך שהחלוקה שלו בין שלושת סוגי ההכרה אינה כה מוחלטת.⁷⁵ גם הוא עצמו טען שהאינטואיציה תלויה בהיגיון, וששתיהן תלויות בניסיון.⁷⁶ אולם הוא עמעם את השיתוף, והדגיש את הצורך בהפרדה.⁷⁷ אצל הרב קוק היחס הפוך: השיתוף עומד במוקד הדיון, ואילו ההפרדה זוכה לאזכור

⁷⁰ ראו **אגרות** ב', אגרת תרפז, עמ' רצג. על אופי כתיבתו של הרב קוק ועל הקשיים בהגדרתה ראו: נהיר (לעיל הערה 6), עמ' 55–68. להפניות ביבליוגרפיות ראו שם עמ' 55 הערה 529.

⁷¹ '...את שתי דרכי ההתבוננות הללו אכנה להבא בשם הכרה מהסוג הראשון, סברה, או דמיון' (**אתיקה**, חלק שני, משפט 40, עיון 2, עמ' 172).

⁷² 'ההכרה מן הסוג השני והשלישי, ולא מן הסוג הראשון, מלמדת אותנו להבחין בין האמיתי לשקרי' (**אתיקה**, חלק ב', משפט 42, עמ' 174). 'מתוך (ההכרה) הראשונה נולדות כל ההיפעלויות המתנגדות לתבונה הטובה' (**מאמר קצר**, חלק שני, פרק שני, סעיף 3, עמ' 144–145).

⁷³ **שמונה קבצים**, א' רסד.

⁷⁴ שם, א' קעג.

⁷⁵ Wolfson (לעיל הערה 3), חלק II, עמ' 152; Edwin M. Curley, "Experience in Spinoza's Theory of Knowledge", in M. Grene (ed.), *Spinoza: A Collection of Critical Essays*, New York 1973, pp. 35–36 באופן אחר ראו אצל זאב הרוי, 'הרמב"ם ושפינוזה: על ידיעת טוב ורע', **עיון** כח, ב-ג (תשל"ה), עמ' 181–183.

⁷⁶ **אגרות**, איגרת עשירית, עמ' 89, וראו Curley, שם, עמ' 54–59.

⁷⁷ '...הדרך האמיתית... היא דרך הכרת השכל, טבעו וחוקיו, וכדי לקנות אותה חייבים קודם כל להבדיל בין השכל ובין הכח המדמה, כלומר – בין מושכלות אמיתיים ובין מושכלות אחרים, דהיינו מדומים, כוזבים, מסופקים...'
אגרות, אגרת 37, עמ' 175–176.

'האות המיוחדת לי'

שולי. זוהי דוגמה נוספת לכך שתורת ההכרה של הרב קוק ותורת ההכרה של שפינוזה חופפות במידה רבה ומשלימות זו את זו. ההשוואה ביניהם משקפת את הייחודיות של כל אחד מהם, ועוזרת להבהיר חלקים קונטרוברסליים ולא ברורים בהגותם.

ייחודו של האדם

הרב קוק ושפינוזה יצאו מתוך נקודת מוצא מוניסטית שיש רק עצם אחד. לפיכך הם הסכימו שקיומו של האדם מובן אך ורק על הרקע האלוהי:

הרב קוק	שפינוזה
אי אפשר למצא מעמד מבוסס לרוח כי-אם באויר האלהים... מקום מנוחתנו הוא רק באלהים. ⁷⁸	מהות האדם היא משהו המצוי באלוהים. ⁷⁹

אולם, מבעד להסכמה העקרונית ניתן להבחין בניסוח השונה: ניסוחו של הרב קוק הוא פסיכולוגי ואילו זה של שפינוזה הוא פילוסופי. מניין נובע הבדל זה? לטענתי הפער ביניהם נעוץ בכיוון החקירה, וממילא ביעדיה. שפינוזה החל במחקר 'על אלהים' (אתיקה, חלק א) וממנו גזר 'על טבע הנפש ומקורה' (שם, חלק ב), 'על מקור הריגשות וטבען' (שם, חלק ג) וכן הלאה. אם כן, הוא גזר את הפסיכולוגיה מתוך האונטולוגיה. הלוגיקה הזו הובילה אותו לדון 'במעשי האדם וביצריו, כאילו הייתה זו שאלה של קווים, משטחים וגופים'.⁸⁰ כלומר התוצאה הבלתי נמנעת של גישתו הדדוקטיבית היא שלילת החוויה האקזיסטנציאלית. לפי פירושו, חוויותיו היסודיות של האדם הן אשליה הנובעת מתפיסה מבולבלת:

בני האדם מאמינים שהם חופשים רק מפני שהם מודעים לפעולותיהם ואינם יודעים את הסיבות הקובעות אותם לכך... מי שמאמין שהוא מדבר או שותק או עושה כל מעשה מתוך החלטה חופשית של הנפש, חולם בעיניים פקוחות.⁸¹

הרב קוק, לעומתו, צעד בכיוון הפוך. נקודת הפתיחה שלו היא האדם וחוויותו האישיות, ומהם בתהליך אינדוקטיבי הוא למד על היקום. לפיכך, הוא טוען שבמקום להבין את האדם על בסיס תפיסת הישות (או על פי תפיסת האלוהות) יש להבין את הישות על פי תפיסת האדם:

למה לא יהיו מתדמים כל מקרי ההויה הכללית למקרה האדם והחי היחידי? [...] למה לא תהיה ההויה כולה שואפת, מקווה, עולה ויורדת, וחוזרת ועולה, בהרגשה פנימית, ובהשכלה מלאה, שהיא מתגדלת לפי חוגה הגדול, כדוגמתו של האדם לפי ערכו, והחי לפי ערכו?... השאלות הללו ודוגמתן – כל מה שהן נשאלות ביותר עזיזות, ביותר גבורה וחריפות – כך הן ממלאות את תביעתן, והן מביאות את המסקנא הדרושה [א', קמח]

אם האדם הוא חלק בלתי נפרד מהיש האחד, אזי ניתן להסיק ממנו על העולם. כך, מתוך החוויה האנושית ובהתאם לסוג ההכרה השלישי, ביקש הרב קוק להסיק על היש כולו. התוצאה היא שהאדם אינו נבלע בהוויה, אלא להפך, הוא מפרש אותה מתוכו וצובע אותה בצבעיו. אמנון ברדח

⁷⁸ קובץ זרעונים פרק א', הודפס באורות, עמ' קיט.

⁷⁹ אתיקה, חלק ב' משפט 10, משפט נסמך, הוכחה, עמ' 137.

⁸⁰ אתיקה, חלק ג', הקדמה, עמ' 194.

⁸¹ שם, משפט 2 עיון, עמ' 200–201.

מכנה זאת 'יחס אותנטי'. לטענתו, הרב קוק סובר שיש יחס אותנטי בין האדם להווייה: האדם אינו נבלע בכוליות, אלא אדרבה, נותן לה משמעות, ומקבל את משמעותו ממנה.⁸² על רקע זה ניתן להבין את הפער בין היעדים שבתורת ההכרה של הרב קוק לבין אלו שבתורת ההכרה של שפינוזה. אף על פי ששניהם ראו בסוג ההכרה השלישי את תכלית האדם, שפינוזה ראה בהכרת האל וחוקיו את היעד הנכון והראוי, ואילו הרב קוק קרא לאדם להכיר את עצמו, ועבורו התודעה האישית הייתה פסגת ההכרה:

כל אדם צריך לדעת, שקרוי הוא לעבוד על פי אופן ההכרה וההרגשה המיוחד שלו על פי שורש נשמתו... הוא צריך לרכז את חייו בעולמותיו הוא, בעולמות הפנימיים שלו, שהם לו מלאים כל ומקיפים את כל. חייב אדם לומר בשבילי נברא העולם. [ד', ו']
העולם הרוחני בונה כל אחד אחד לעצמו בקרבו. כל תכונת ההקשבה אינה כי אם הכשרה לבנין הנצחי העצמי של היחיד, כל מרכז התורה הוא הפסוק של שמו הפרטי. [ז', קפב]

לפי הרב קוק, מטרת ההכרה היא להתרכז באישי ובייחודיות של האדם. כדאי לקרוא את הקביעות הללו בהקשר המוניסטי, ומהן ללמוד היאך המוניזם לובש אצלו קווים אקסיסטנציאליים. גם שפינוזה הסכים שמטרת האדם אינה להגיע לדבקות באל חיצוני וטרנסצנדנטי, אלא שלדעתו ה'אני' האישי אמור להיבלע בכוליות. האישיות אינה אלא מדיום שדרכו ניתן להכיר את המציאות האובייקטיבית.⁸³ לעומתו הרב קוק מכוון את האדם להתרכז באישיותו הייחודית והחד-פעמית. בעיני שפינוזה ה'אני' האישי נתפס כסתמי משום שהאדם אינו אלא פרט חסר משמעות ייחודית בתוך המכלול, אך בעיני הרב קוק ה'אני' האישי הוא בעל חשיבות עליונה, ולכן הקשבת היחיד לעצמו היא הדרך להכיר את המציאות בכללותה. תפיסה זו של הרב קוק גולשת לעיתים לשימוש במונחים אקזיסטנציאליסטיים מובהקים כגון 'מקוריות', 'ייחודיות' ו'עצמיות'. כך ניתן לראות בבירור בפסקאות שבהן הוא מתבטא בגוף ראשון:

אני צריך למצא את אשרי בקרבי פנימה, לא בהסכמת הבריות, ולא בשום קריירה איזה שתהיה. כל מה שאכיר יותר את **עצמיותי**, וכל מה שיותר אתיר לעצמי להיות **מקורי** ולעמד על רגלי עצמי... יותר יאיר לי אור ד' [ב', עז]
אני צריך לכרות ולשתות מים מבארי באר מים חיים, מחלק התורה שבנשמת, **מהאות המיוחדת לי**, שכל האותיות שבתורה באות על ידי הצינור הזה אלי, וכל העולם כולו וכל עניניו מתיחסים אלי על פי זה התוכן [א', א]

ניסוחים רדיקליים אלה מבהירים כי לדעת הרב קוק האמת והאושר אינם נמצאים בויתור על האישיות הפרטית, אלא הפוך: הם מצויים רק ב'אני' הייחודי והחד-פעמי. תודעת ה'אני' איננה צריכה להיות מנוגדת לתפיסת האחדות הכללית. ה'אני' הוא חלק מהכוליות, ולכן אינו אמור להתאיין אלא להתחזק. התבוננות בפסקאות אלו כקטעים בודדים עלול להוביל למסקנה מוטעית, כאילו מוצגת בהם גישה אקזיסטנציאלית חסרת בסיס רציונלי-שיטתי. אולם, לאור האמור לעיל, נראה שיש לראות התבטאויות אלו בהקשר ההגותי הרחב כחלק משיטתו הרציונלית-מוניסטית של הרב קוק. הוא ביקש לחדור אל האמת המוניסטית דרך אישיותו הייחודית. לפיכך הוא כתב 'כל מה שיותר אתיר לעצמי להיות מקורי... יותר יאיר לי אור ד', כלומר כך הוא יתחבר יותר להווייה כולה. האות המיוחדת לי' היא הדרך למצוא את 'כל העולם כולו וכל עניניו...!'. שלא כמו המוניזם השפינוזי, שאישר את ההכרה האנושית אך ורק באשר היא אוניברסלית, הרב קוק התמקד באישי ובייחודי, ומתוכו הוא ביקש להגיע לכלליות. בכך שונה גישתו הקיומית מגישות

⁸² אמנון ברדה, 'פני משיחך: ערכו המוחלט של הפרט במשנת הראי"ה', **אסיף** ג כרך ב' (תשע"ו), עמ' 760–761.
⁸³ בתואר ההתפשטות ה'אישיות' חסרת כל ייחוד מהותי. ראו: **איגרות**, אגרת רביעית, עמ' 69.

'האות המיוחדת לי'

אקזיסטנציאליות מובחנות.⁸⁴ הרב קוק ראה את הפרט והדגיש את הייחודי אך אלו היו עבורו מדיום להכיר דרכו את הכוליות. משום כך הוא טען שככל שהפרט יפתח את עצמיותו, כך הוא יהיה ברכה לעולם כולו. משום כך הוא חוזר בכתיבתו על כך שהיחיד מחויב לכלל, ועל כך שערכו נגזר מן הלאום ומן האל.⁸⁵

להבנתי, הכרת הייחודיות שבאדם היא שהביאה את הרב קוק לתת ערך למרחב המאפיינים האנושיים: מחשבה, דמיון, רגש ומעשה. מתוך חווית האנושיות הוא הכריז על התפתחות ודינמיות בהוויה. שפינוזה דחה את תחושת ההתפתחות של האדם. באיגרת לאולדנבורג הוא ציין 'כי בני האדם לא נבראו אלא נולדו, ושגופיהם כבר היו קיימים קודם לכן, אף כי ניתנה להם צורה אחרת'.⁸⁶ עבורו, גם תהליך הלידה אינו אלא מעבר חסר משמעות מצורה חומרית אחת לאחרת. הפנתיאיזם שלו מאופיין בלוגיקה קרה וסטטית, שלא רואה ערך מיוחד בתחושות הקיומיות של האדם. לעומת זאת הרב קוק גזר כי 'הכול פורח, הכול מתעלה'. מתוך סוג ההכרה השלישי הרב קוק הגיע למסקנה שיש ליתן ערך לחידוש ולצמיחה. הוא הבין את ההוויה כולה מתוך החוויה הפנימית. לפי הבנה זו, התוצאה היא שהאדם אינו נבלע בהוויה, אלא להפך, הוא מפרש אותה מתוכו ומעניק לה משמעות.⁸⁷

לסיכום

השוואת תורת ההכרה של הרב קוק לזו של שפינוזה חושפת בסיס משותף: הנחת יסוד מוניסטית, הטוענת שתיתכן הכרה פנימית, ישירה ואדוקוטית (הולמת). שניהם רואים את ההכרה כאפיון של המציאות ושניהם מזהים את השיטתיות שבהוויה. לפי שניהם, סוג ההכרה השלישי הוא המעולה ביותר. זוהי הכרה אין-סופית; כלומר הכרה שאינה ידיעה של עוד ועוד פרטים ותופעות, אלא הכרת הנצח הנובעת מטבעו הפנימי של האדם. הכרה זו מאחדת את הפרט עם הכוליות, ופסגתה היא הכרת האל. למעשה, תפיסתם המוניסטית קושרת יחד אפיסטמולוגיה, אונטולוגיה ואתיקה. מתוך הבסיס המשותף ניכר גם השוני ביניהם: הרב קוק, שלא כשפינוזה, הדגיש את מקומו של הדמיון וראה בו כוח לגיטימי שהנו חלק בלתי נפרד מתהליך ההכרה. נקודת המוצא של שפינוזה היא תודעת אחדות המציאות, ולכן הוא ראה אותה כסטטית, וכך גם האדם בעיניו הוא יצור סטטי חסר ייחודיות. לעומתו, נקודת המוצא של הרב קוק היא החוויה הקיומית של האדם, ולכן הוא ראה את העולם כולו כתהליך דינמי המתפתח ללא הרף. בניגוד לשפינוזה הוא לא טען שההכרה הנכונה אמורה להביא לביטול האישי, אלא טען שהתאחדות האישי עם הכללי אמורה להיות מושגת בעקבות התעמקות באישי. זו גם הסיבה שהוא נתן מקום כה רב לרגש ולדמיון שמטבעם הם אישיים. לטענתו, החוויה הייחודית היא שער לכלליות ולאחדות. שפינוזה נקט במתודולוגיה רציונלית, וכתב באופן פרוזאי ובמסגרת לוגית קשוחה. כתיבתו היא ביטוי מובהק לסוג ההכרה השני. הרב קוק הרבה לעסוק בסוג ההכרה השלישי, וייחס לו מאפיינים של עולם השירה. כתיבתו השירית היא הבעה פנימית וספונטנית: כתיבה ללא מחיקות שנובעת מתוך הכרח פנימי.⁸⁸ נראה כי היא שיקוף של סוג ההכרה השלישי.

⁸⁴ ראו לדוגמה סיגד שמנתח את החירות המוחלטת המופיעה אצל סארטר (רן סיגד, **אכסיסטנציאליזם: המשך ומפנה בתולדות התרבות המערבית**, ירושלים תשל"ה, עמ' 241–251).

⁸⁵ ראו לדוגמה **אורות**, עמ' קמד. וראו אבינועם רוזנק, **ההלכה הנבואית: הפילוסופיה של ההלכה במשנת הראי"ה קוק**, ירושלים תשס"ז, עמ' 90–96. שם ישנו דיון ארוך על המתח בין היחיד והחברה במשנת הראי"ה.

⁸⁶ **איגרות**, אגרת רביעית, עמ' 69.

⁸⁷ ברדה (לעיל הערה 72), עמ' 760–761.

⁸⁸ כך לדוגמה הוא כותב: 'אני מכרח לדבר על הכל, על גבהי-גבהים, מה שהוא למעלה מערכי, מהשגתי והרגשתי, כי אני קרוא לזה מדחיקה נשמטית פנימית' (**שמונה קבצים**, ו' קו); 'הנני כותב לא מפני שיש לי כח לכתוב, אלא מפני שכבר אין בי כח לידום' (**אגרות הראי"ה** חלק א', אגרת כז, עמ' כד). עוד ראו **שמונה קבצים**, א' רצה. בלומן (לעיל הערה 1), עמ' 732 תיאר זאת כך: 'משנת הרב קוק אינה תיאורית מטפיזית או התמודדות סדורה... אלא אופן התבוננות עמוק שמשנתה ומתחדש, מתנוצץ ומסתתר בכל רגע ורגע. הרב היה מסור לעולמו הפנימיים, חש בהם את זעזועים והתנועות, והעלה על הכתב את רשמיו החזקים... משנתו נכתבה מתוך תחושה ממשית וכנה של הדברים "כפי שהם", בהופעתם המשתנה במציאות'.

ניתן לראות בשתי תורות הכרה אלו תורות מנוגדות המוציאות זו את זו. לפי פרשנות זו, יובן כי הרב קוק הציע תורת הכרה מוניסטית תחליפית לזו של שפינוזה. אך ייתכן שניתן להציע פרשנות אחרת, שלפיה לפנינו תורת הכרה אחת, שמתנסחת בשני אופנים: השפינוזית היא מוניזם המנוסח על פי סוג ההכרה השני, ואילו זו של הרב קוק היא אותו מוניזם כפי שהוא משתקף מסוג ההכרה השלישי. סוג ההכרה השני, הרציונלי, מציג מבט אובייקטיבי-חיצוני. מנקודת מבט זו האדם לא נתפס כיצור ייחודי, ולכן גם אין אפשרות לראות דינמיקה והתפתחות בהוויה. סוג ההכרה השלישי מציג מבט פנימי וישיר. מנקודת מבט זו יש מקום רב לחוויה של היחיד, וכך גם לדמיון. מנקודת מבט זו המציאות כולה נראית כהוויה מתפתחת ומתעלה. בין אם נבחר בפרשנות הראשונה ובין אם בשנייה, נראה כי תורת ההכרה של הרב קוק מתבארת היטב על רקע תורת ההכרה של שפינוזה, ואולי אף מעשירה את ההבנה שלנו בה. העמדה של שתי תורות ההכרה הללו זו לצד זו מגלה כי תורתו של הרב קוק מבוססת על עמדה רציונלית ושיטתית, שמקיימת דיאלוג עם המוניזם השפינוזי.